

MUZEUM STUTTHOF W SZTUTOWIE

Stutthof

ZESZYTY MUZEUM

3

DYREKTOR


mgr Janina Grabowska-Chalka

WROCLAW · WARSZAWA · KRAKÓW · GDAŃSK
ZAKŁAD NARODOWY IMIENIA OSSOLIŃSKICH
WYDAWNICTWO
1979

ARTYKUŁY Mirosław Gliński

ORGANIZACJA OBOZU KONCENTRACYJNEGO STUTTHOF (1 WRZEŚNIA 1939 — 9 MAJA 1945)

WSTĘP

Spośród wszystkich hitlerowskich obozów koncentracyjnych dzieje obozu Stutthof są najmniej znane. Przed powstałym w roku 1962 Muzeum Stutthof w Sztutowie postawiono zadanie opracowania monografii obozu koncentracyjnego Stutthof. Pierwszym etapem prac nad monografią była szeroka kwerenda źródłowa prowadzona w kraju i za granicą. Część odnalezionych dokumentów byłego obozu została przekazana do Archiwum Muzeum.

Odnalezione w czasie przeprowadzania kwerendy dokumenty pozwoliły na stworzenie podstawy do prac badawczych nad historią obozu w Stutthofie. Ustalono kilka tematów przewodnich, których opracowanie pozwoli na przystąpienie do przygotowania monografii obozu Stutthof. Z tematów tych należy wymienić między innymi: strukturę organizacyjną obozu, genezę powstania obozu, skład osobowy załogi obozu, stan liczebny, narodowościowy i społeczny więźniów, obóz kobiecy, obóz żydowski, warunki życia więźniów w obozie, podobozy, samoobronę więźniów (ruch oporu), metody eksterminacji, ewakuację obozu.

Celem niniejszej pracy jest ustalenie genezy obozu Stutthof oraz odtworzenie jego struktury organizacyjnej od dnia powstania do dnia wyzwolenia obozu. Chodzi przy tym nie tylko o uchwycenie struktury organizacyjnej władz obozu, ale także ustalenie władz zwierzchnich, funkcji obozu i podstaw prawnych jego funkcjonowania w poszczególnych okresach istnienia. Istotne jest tu ustalenie chronologii najważniejszych wydarzeń, etapów budowy i rozbudowy obozu, stanu liczebnego więźniów oraz załogi obozu.

Określając cel i zakres publikacji miano pełną świadomość, że nie uda się na kartach pracy oddać całego tragizmu obozu, warunków życia 110 000 więźniów z całej okupowanej przez Hitlera Europy, męczeńskiej śmierci 65 000 więźniów, ani też gehenny ich dnia codziennego.

Celem pracy jest także ustalenie kompetencji poszczególnych członków załogi obozu odpowiedzialnych za zbrodnie popełnione na więźniach. Umożliwi to Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce wszczęcie dochodzeń przeciwko żyjącym jeszcze, głównie w Republice Federalnej Niemiec, byłym członkom załogi Stutthofu. Natomiast wnioski

i dane zawarte w niniejszej pracy stanowią mogą podstawę do dalszych badań nad dziejami obozu w Stutthofie. Bez dokładnej znajomości jego struktury organizacyjnej nie można bowiem prawidłowo odtworzyć całości kształtu dziejów tego hitlerowskiego obozu koncentracyjnego.

Praca obejmuje cały okres istnienia obozu, od dnia jego powstania, za który uważa się 1 września 1939 roku (przybycie pierwszych więźniów do więzienia w Szkole Wiktorii — Victoriaschule w Gdańsku) do dnia wyzwolenia obozu 9 maja 1945 roku przez wojska radzieckie.

W pracy przyjęto układ chronologiczno-problemowy. Konstrukcja pracy jest odbiciem zmian przynależności organizacyjnej obozu oraz funkcji obozu. Te, wprawdzie tylko formalne, ale dla omawianego zagadnienia bardzo ważne, zmiany narzuciły autorowi ścisłe ramy chronologiczne poszczególnych rozdziałów.

Zwrócono szczególną uwagę na przynależność organizacyjną obozu i załogi SS w poszczególnych okresach istnienia obozu oraz na akta prawne zmieniające tę przynależność. Ze zmianą przynależności organizacyjnej wiązała się ściśle funkcja obozu Stutthof, co znalazło swoje odbicie w kolejnych jego nazwach, nie zmieniło jednak charakteru Stutthofu. Obóz w Stutthofie od chwili powstania do dnia wyzwolenia był typowym hitlerowskim obozem koncentracyjnym. W niniejszej pracy wiele miejsca poświęcono ukazaniu struktury wewnętrznej Stutthofu. Starano się odtworzyć jak najwierniej strukturę esesmańskiej administracji obozu oraz załogi wartowniczej, z jednoczesnym ustaleniem obsady personalnej. Dużą uwagę zwrócono na ustalenie chronologii wydarzeń mających wpływ na dzieje Stutthofu oraz na rozwój przestrzenny obozu.

Organizację obozu Stutthof przedstawiono na tle wydarzeń związanych z hitlerowską polityką eksterminacji i germanizacji ludności polskiej na terenie Pomorza Gdańskiego.

Całość pracy została podzielona na pięć rozdziałów. Rozdziały I—III i V mają układ chronologiczno-problemowy, natomiast rozdział IV przedstawia podobozy Stutthofu od 1939 do 1945 roku.

Rozdział I przedstawia hitlerowskie przygotowania na terenie Wolnego Miasta Gdańska do wojny z Polską, a przede wszystkim przygotowania do eksterminacji ludności polskiej w Gdańsku i na Pomorzu Gdańskim, genezę powstania obozu koncentracyjnego Stutthof oraz przebieg działań wojennych na Pomorzu Gdańskim w okresie od 1 września do 2 października 1939 roku. Sam przebieg działań wojennych jest ogólnie znany. Przedstawiając zatem w dużym skrócie to zagadnienie, zwrócono uwagę na te fakty i wydarzenia, które miały wpływ na dzieje obozu Stutthof. W rozdziale tym ukazano także strukturę organizacyjną SS w WMG w ostatnim okresie przed wybuchem wojny. Z gdańskiego SS pochodziła bowiem zarówno pierwsza załoga Stutthofu, jak i członkowie oddziałów dokonujących eksterminacji ludności polskiej na Pomorzu

Gdańskim jesienią 1939 roku. Chronologicznie rozdział ten obejmuje okres od 1938 do 2 października 1939 roku.

Rozdział II, poświęcony omówieniu organizacji obozu Stutthof od 2 września 1939 roku do 7 stycznia 1942 roku, sprawił autorowi największej trudności przy ustalaniu właściwej jego konstrukcji. Z kilku wariantów wybrano zaprezentowany. Okres ten w dziejach obozu charakteryzował się zmianami w organizacji zewnętrznej i wewnętrznej, a także zmianami funkcji obozu.

Ukazując ukształtowanie się administracji cywilnej, w tym policyjnej, we wrześniu i październiku 1939 roku oraz zarys administracji w okręgu Rzeszy Gdańsk—Prusy Zachodnie (Reichsgau Danzig-Westpreussen), z jednej strony miano na celu ustalenie władz zwierzchnich obozu Stutthof, z drugiej zaś ustalenie osób odpowiedzialnych za stworzenie w Stutthofie obozu zagłady.

Przedstawienie organizacji obozu Stutthof od września 1939 do stycznia 1942 roku, poprzedzono skrótowym omówieniem przebiegu akcji eksterminacji ludności polskiej i żydowskiej na terenie północnej części Pomorza Gdańskiego w okresie od września 1939 do lutego 1940 roku. Akcja ta była ściśle związana z kolejnymi etapami rozwoju obozu w Stutthofie. Szczególną uwagę poświęcono Wachsturbann Eimann, którego decydująca rola w eksterminacji na tym terenie oraz w dziejach obozu Stutthof w dotychczasowej literaturze nie znalazła właściwej oceny.

Dzieje obozu Stutthof w okresie od września 1939 do stycznia 1942 roku były dotychczas najmniej znane. Dlatego też ukazano szczegółowo kolejne etapy rozwoju i przynależności organizacyjnej obozu Stutthof: od obozu podporządkowanego początkowo więzieniu w Szkole Wiktorii, a od 15 września 1939 roku obozowi w Nowym Porcie, do obozu centralnego, jakim Stutthof stał się od 1 kwietnia 1940 roku. Przedstawiając organizację Stutthofu od 2 września 1939 do końca marca 1940 roku, w pierwszej kolejności omówiono krótkie dzieje więzienia w Szkole Wiktorii oraz obozu w Nowym Porcie, ponieważ były to obozy centralne, którym Stutthof jeszcze wówczas był podporządkowany.

Oddzielnie omówiono organizację obozu Stutthof w okresie od 1 kwietnia 1940 do 30 września 1941 roku oraz od 1 października 1941 do 7 stycznia 1942 roku. Wyróżnienie tych podokresów w dziejach Stutthofu wiązało się ze zmianami w podporządkowaniu obozu władzom zwierzchnim oraz funkcji obozu. W pierwszym z tych podokresów Stutthof został zaliczony, zgodnie z przyjętą w Trzeciej Rzeszy nomenklaturą, do obozów przejściowych (Durchgangslager), w drugim zaś do obozów pracy wychowawczej (Arbeitserziehungslager). Zmiany te nie wpłynęły jednak na zmianę charakteru obozu, który nadal był obozem koncentracyjnym dla Pomorza Gdańskiego.

Przedstawiając organizację obozu Stutthof od 2 września 1939 do

7 stycznia 1942 roku, położono szczególnie nacisk na ustalenie władz zwierzchnich obozu oraz odtworzenie wewnętrznej jego struktury z jednoczesnym ustaleniem obsady personalnej kierowniczych stanowisk w administracji obozu. Duże utrudnienie stanowiła szczupłość podstawy źródłowej, brak sprecyzowania struktury wewnętrznej obozu, a przy tym fakt częstych zmian personalnych w kierownictwie Stutthofu. Organizacja wewnętrzna Stutthofu w omawianym okresie we wszystkich kolejnych fazach rozwoju obozu różniła się dość zasadniczo od struktury istniejących w tym czasie innych obozów koncentracyjnych.

W rozdziale tym wiele miejsca poświęcono staraniom władz zwierzchnich Stutthofu na przełomie 1939 i 1940 roku o bezpośrednie podporządkowanie obozu Inspektorowi Obozów Koncentracyjnych w Oranienburgu oraz przekształceniu Stutthofu z dniem 1 października 1941 roku w obóz pracy wychowawczej. Podkreślono także rolę wizyty w Stutthofie H. Himmlera w dniu 23 listopada 1941 roku w podjęciu decyzji o bezpośrednim podporządkowaniu Stutthofu Inspektoratowi Obozów Koncentracyjnych.

Rozdział III przedstawia organizację obozu Stutthof od dnia podporządkowania go Inspektoratowi Obozów Koncentracyjnych (7 stycznia 1942 roku) do 25 stycznia 1945 roku, kiedy to rozpoczęła się pierwsza ewakuacja więźniów z obozu. Przez cały ten okres Stutthof podporządkowany był Inspektoratowi Obozów Koncentracyjnych w Oranienburgu, miał także ściśle sprecyzowaną strukturę organizacji wewnętrznej. Fakty te pozwoliły autorowi na przyjęcie innej niż w poprzednim rozdziale konstrukcji wewnętrznej rozdziału.

Pierwszą część rozdziału poświęcono omówieniu działań kierownictwa obozu w Stutthofie, związanych z przejęciem obozu przez Inspektorat Obozów Koncentracyjnych, uregulowaniem stanu prawnego terenów zajętych przez obóz oraz oszacowaniem i ustaleniem sposobu nabycia obiektów obozu od dotychczasowych właścicieli.

W kolejnym fragmencie rozdziału przedstawiono najważniejsze wydarzenia związane z dziejami Stutthofu w tym okresie, etapy rozbudowy obozu, najważniejsze transporty więźniów przychodzące i odchodzące ze Stutthofu. Dokonano także próby ustalenia ogólnej liczby więźniów oraz zamordowanych w samym obozie i w podobozach. Przedstawiając te zagadnienia, zwrócono szczególną uwagę na te, które wiązały się z organizacją obozu Stutthof w omawianym okresie.

Zasadnicza część rozdziału poświęcona jest strukturze organizacyjnej władz zwierzchnich Stutthofu, a przede wszystkim strukturze wewnętrznej obozu. Omawiając strukturę wewnętrzną obozu, podano komórki organizacyjne wchodzące w skład poszczególnych wydziałów administracji Stutthofu, ich zakresy działania oraz obsadę personalną w okresie od stycznia 1942 do stycznia 1945 roku. Ze względów konstrukcyjnych

całej pracy ograniczono się do podania obsady personalnej kierowniczych stanowisk¹.

W pracy pominięto zagadnienie tzw. samorządu więźniarskiego, jakkolwiek jest ono ściśle związane ze strukturą wewnętrzną obozu Stutthof. Jest to problem bardzo złożony i skomplikowany zarówno z punktu widzenia moralnego, jak i prawnego. Dokumenty, relacje, wspomnienia czy zeznania świadków na procesach pozwalają na ustalenie zarówno struktury, jak i obsady personalnej samorządu więźniarskiego. Jednak ze względu na stosunkowo krótki okres, jaki upłynął od wyzwolenia obozu, jak również mając na uwadze dobro całego środowiska byłych więźniów i ich rodzin, nie uwzględniono w niniejszej pracy tego zagadnienia.

Rozdział IV omawia podobozy i większe komanda zewnętrzne w całym okresie istnienia Stutthofu. Zagadnienie to jest ściśle związane z organizacją obozu. Przyczyny powstawania podobozów, zasady ich powiązań z obozem macierzystym przedstawiono w pierwszej części rozdziału, w drugiej zaś omówiono poszczególne podobozy w układzie chronologicznym. Rozdział kończy przedstawienie większych zewnętrznych komand pracy. Przy omawianiu poszczególnych podobozów ograniczono się, tak jak i przy obozie macierzystym, do zagadnień związanych ze sprawami organizacyjnymi. Z rozdziału tego wyłączono ze względów konstrukcyjnych problem ewakuacji poszczególnych podobozów w styczniu 1945 roku. Zagadnienie to omówiono w następnym rozdziale.

Rozdział V ujmuje historię i organizację obozu Stutthof oraz podobozów w okresie od 25 stycznia 1945 roku, tj. od dnia rozpoczęcia pierwszej ewakuacji więźniów, do 9 maja 1945 roku, kiedy to nastąpiło wyzwolenie Stutthofu.

W pierwszej części rozdziału przedstawiono sytuację w Stutthofie przed rozpoczęciem ewakuacji większości więźniów w kierunku Lęborka, plan ewakuacji przygotowany przez komendanturę obozu oraz faktyczny przebieg ewakuacji. Część tę kończą wydarzenia związane z wyzwoleniem poszczególnych kolumn ewakuacyjnych więźniów przez Armię Radziecką. Druga część obejmuje ewakuację podobozów Stutthofu, trzecia zaś — sytuację w Stutthofie od rozpoczęcia ewakuacji więźniów do 25 kwietnia, to jest do momentu rozpoczęcia ewakuacji pozostałych w obozie więźniów drogą morską do Niemiec. Ostatnią część rozdziału poświęcono ewakuacji morskiej więźniów Stutthofu i wyzwoleniu obozu.

Rozdział ten z powodu braku dokumentów niemieckich oparty jest głównie na relacjach, wspomnieniach i zeznaniach świadków na procesach załogi KL Stutthof. Relacje i wspomnienia spisane wiele lat po

¹ Autor, zbierając materiał do niniejszej publikacji, opracował kartotekę zawierającą ponad 2000 nazwisk esesmanów z załogi Stutthofu. Zostanie ona opublikowana w kilku kolejnych numerach „Stutthof. Zeszyty Muzeum”.

tych wydarzeniach podają dane ogólne, często z pominięciem dat, miejscowości i nazwisk. Część relacji i wspomnień zawiera informacje sprzeczne ze sobą. Autor niniejszej pracy, analizując źródła do tego rozdziału, oparł się głównie na tych, które podawały fakty potwierdzone przez inne, niezależne od siebie, relacje czy wspomnienia. W wielu wypadkach dysponował pojedynczą relacją. Dlatego też przedstawiony tu przebieg wydarzeń może się różnić od ich faktycznego przebiegu.

Problematyka obozu koncentracyjnego Stutthof przez wiele lat pomijana była w naukowych syntezach dotyczących hitlerowskich obozów koncentracyjnych. Traktowano ją także marginesowo w opracowaniach ogólnych dotyczących dziejów Polski pod okupacją niemiecką. Podstawową przyczyną tego był brak opracowań analitycznych związanych z historią obozu w Stutthofie.

Badania nad historią obozu Stutthof rozpoczęły się dopiero w końcu lat sześćdziesiątych i prowadzone były przez pracowników oraz osoby współpracujące z Muzeum Stutthof w Sztutowie. Punktem wyjściowym tych badań były opracowania dotyczące polityki Trzeciej Rzeszy w okupowanej Polsce, prace przedstawiające dzieje Pomorza w latach 1939—1945, historię hitlerowskich obozów koncentracyjnych, a także monografie poszczególnych obozów koncentracyjnych.

Szczególnie cenną pozycją jest synteza dziejów Polski pod okupacją hitlerowską Cz. Madajczyka². Praca ta ukazuje całokształt polityki hitlerowskiej na terenie okupowanych ziem polskich. Dla niniejszej pracy najbardziej przydatne były fragmenty poświęcone Pomorzu Gdańskiemu w okresie od września do grudnia 1939 roku. Rozdział omawiający hitlerowskie obozy koncentracyjne na ziemiach polskich zawiera także potraktowane skrótowo dzieje obozu w Stutthofie. Autor nie wyszedł jednak poza dotychczas opublikowane ustalenia.

Pierwsze lata po zakończeniu II wojny światowej oraz badania prowadzone w latach sześćdziesiątych nad dziejami tzw. ziem wcielonych przyniosły szereg opracowań dotyczących polityki germanizacyjnej okupanta oraz kształtowania się administracji hitlerowskiej na terenie tych ziem. Prace K. M. Pośpieszalskiego, J. Deresiewicza, Z. Janowicza, E. Jędrzejewskiego, J. Szilinga, W. Jastrzębskiego, A. Klafkowskiego i Cz. Łuczaka dają pełny obraz tych zagadnień.

W dotychczasowej literaturze brakowało jednak pracy kompleksowo analizującej germanizacyjną politykę Forstera na terenie okręgu Rzeszy Gdańsk—Prusy Zachodnie od 1939 do 1945 roku. Lukę tę wypełniła wydana w 1977 roku praca W. Jastrzębskiego poświęcona hitlerowskiej polityce narodowościowej w tym okręgu Rzeszy w latach okupacji. Autor,

² Cz. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. 1—2, Warszawa 1970.

opierając się na wielu źródłach i dotychczasowej literaturze przedmiotu³, ukazał wszystkie elementy tej polityki.

Niepełny jest, mimo wielu cennych prac, obraz hitleryzacji Wolnego Miasta Gdańska⁴. W wydarzeniach z lat 1933—1939 na terenie Wolnego Miasta Gdańska odnaleźć można genezę wypadków na Pomorzu przede wszystkim jesienią 1939 roku oraz koncepcji politycznych realizowanych przez Forstera na Pomorzu Gdańskim podczas wojny. Propagandowe wydawnictwa hitlerowskie poświęcone wydarzeniom w Gdańsku i na Pomorzu w latach 1939—1940 służą wyłącznie jako źródło do ustalenia przebiegu walk w Gdańsku i na Pomorzu oraz do odtworzenia struktury administracji hitlerowskiej⁵.

Działania wojenne na terenie Pomorza we wrześniu 1939 roku znalazły odbicie w pracach A. Rzepniewskiego, R. Witkowskiego, A. Śnieżki, Z. Flisowskiego, W. Tyma, E. Kosiarza⁶. Szczególną uwagę zwraca praca

³ K. M. Pośpieszalski, *Polska pod niemieckim prawem 1939—1945 (Ziemie Zachodnie)*, Warszawa 1946; J. Deresiewicz, *Okupacja niemiecka na ziemiach polskich włączonych do Rzeszy 1939—1945*, Poznań 1950; Z. Janowicz, *Ustrój administracyjny ziem polskich wcielonych do Rzeszy niemieckiej 1939—1945*, Poznań 1951; E. Jędrzejewski, *System hitlerowskiej administracji na ziemiach polskich włączonych do Trzeciej Rzeszy 1939—1945*, [w:] *Studia nad faszyzmem i zbrodniami hitlerowskimi*, t. 1, Wrocław 1974; J. Sziling, *Polityka okupanta hitlerowskiego wobec środowiska katolickiego 1939—1945. Tzw. okręgi Rzeszy: Gdańsk—Prusy Zachodnie, „Kraj Warty” i rejencja katowicka*, Poznań 1970; W. Jastrzębski, *Hitlerowskie wysiedlenia z ziem polskich wcielonych do Rzeszy w latach 1939—1945*, Poznań 1968; A. Klafkowski, *Okupacja niemiecka w Polsce w świetle prawa narodów*, Poznań 1947; Cz. Łuczak, *Wysiedlenia hitlerowskie na tak zwanych „ziemiach wschodnich” wcielonych do Rzeszy*, [w:] *Przesiedlenia ludności przez III Rzeszę i jej sojuszników podczas II wojny światowej*, Lublin 1974; W. Jastrzębski, *Polityka narodowościowa w okręgu Rzeszy Gdańsk—Prusy Zachodnie, 1939—1945*, Bydgoszcz 1977.

⁴ M. Wojciechowski, *Stosunki polsko-niemieckie 1933—1938*, Poznań 1965; H. Trocka, *Gdańsk a hitlerowski „Drang nach Osten”*, Gdańsk 1964; S. Mikos, *Działalność Komisariatu Generalnego Rzeczypospolitej Polskiej w Wolnym Mieście Gdańsku 1920—1939*, Warszawa 1971; J. Wójcicki, *Wolne Miasto Gdańsk 1920—1939*, Warszawa 1976; B. Dopierała, *Gdańska polityka Józefa Becka 1930—1939*, Poznań 1967; L. Denne, *Das Danzig — Problem in der deutschen Aussenpolitik 1934—1939*, Bonn 1959.

⁵ H. Strohmenger, *Danzigs Heimkehr ins Reich*, Danzig 1939; H. Sponholz, *Danzig — keine SA*, München 1940; A. Bassarek, *Danzig-Befreiung*, Danzig 1939; W. Zarske, *Um Danzig begann der Krieg*, „Der Deutsche im Osten”, X 1942; W. Diewerge, *Der neue Reichsgau Danzig Westpreussen*, Berlin 1940.

⁶ A. Rzepniewski, *Obrona wybrzeża w 1939 r. na tle rozwoju marynarki wojennej Polski i Niemiec*, wyd. 2, Warszawa 1970; R. Witkowski, *Hel na straż wybrzeża 1920—1939*, Warszawa 1974; A. Śnieżko, *Poczta polska w Wolnym Mieście Gdańsku*, Wrocław 1964; Z. Flisowski, *Westerplatte*, zebrał i opracował [...], Warszawa 1974; W. Tym, *Przygotowania do obrony i lądowa obrona polskiego wybrzeża morskiego, 1—19 wrzesień 1939 r.*, cz. 1, „Wojskowy Przegląd Historyczny”, nr 2, 1957; E. Kosiarz, *Obrona Kępy Oksywskiej*, Warszawa 1971.

S. Ordon poświęcona podstawom prawnym walk na wybrzeżu w 1939 roku w świetle prawa międzynarodowego⁷. W pracy tej autor, opierając się na dotychczas nie znanych dokumentach, zeznaniach świadków i relacjach, przedstawił nową wersję przebiegu procesu i egzekucji obrońców Poczty Polskiej w Gdańsku. Ta nowa interpretacja wydarzeń wyjaśnia wiele nie znanych faktów, ale jednocześnie sygnalizuje kolejne problemy wymagające dalszych badań.

Eksterminacja ludności polskiej na terenie Pomorza Gdańskiego w latach 1939—1945 jest tematem wymagającym większego zainteresowania ze strony historyków i prawników. Odnosi się to przede wszystkim do regencji gdańskiej, ponieważ pozostały teren Pomorza Gdańskiego posiada wiele cennych opracowań⁸. Do chwili obecnej jedyną syntezą akcji eksterminacji ludności polskiej na Pomorzu Gdańskim w latach 1939—1945 jest praca D. Steyera⁹. Wydana niedawno praca B. Bojarskiej, oparta na szczegółowej analizie dokumentów, relacji i zeznań świadków, poświęcona jest wyłącznie „Intelligenzaktion” na terenie Pomorza Gdańskiego w okresie od września do grudnia 1939 roku¹⁰. Wydana w 1977 roku praca J. Milewskiego przedstawia problematykę okupacji hitlerowskiej, w tym i politykę eksterminacji ludności polskiej, tylko na terenie Kociewia. Literaturę przedmiotu uzupełniają popularne prace dotyczące Szpęgawka i Piaśnicy, ale nie mogą one zastąpić naukowego opracowania tych zagadnień¹¹.

Popularna praca M. Podgórecznego oraz szkice A. Męclewskiego, S. Goszczurnego, K. Szwentnerowej zwróciły uwagę z jednej strony na wiele nowych, nie znanych faktów, związanych z przebiegiem eksterminacji ludności polskiej na Pomorzu Gdańskim, z drugiej zaś strony — na bogaty i prawie niewykorzystany materiał dokumentacyjny. Tragicz-

⁷ S. Ordon, *Wojna obronna Polski w 1939 roku na wybrzeżu i morzu w świetle prawa międzynarodowego*, Wrocław 1974.

⁸ B. Bojarska, *Eksterminacja ludności polskiej w powiecie Chełmno nad Wisłą w 1939 r.*, „Przegląd Zachodni”, nr 3, 1965; J. Gumkowski, J. Kuczma, *Zbrodnie hitlerowskie*, Bydgoszcz 1939, Warszawa 1967; E. Ogłóza, *Pomorze pod okupacją niemiecką w latach 1939—1945 (fragment toruński)*, Toruń 1945; R. Wojan, *Bydgoszcz — niedziela 3 września 1939 r.*, Poznań 1959; i bardzo kontrowersyjna we wnioskach praca W. Jastrzębskiego, *Terror i zbrodnia. Eksterminacja ludności polskiej i żydowskiej w rejencji bydgoskiej w latach 1939—1945*, Warszawa 1974.

⁹ D. Steyer, *Eksterminacja ludności polskiej na Pomorzu Gdańskim w latach 1939—1945*, Gdynia 1967.

¹⁰ B. Bojarska, *Eksterminacja inteligencji polskiej na Pomorzu Gdańskim (wrzesień—grudzień 1939)*, Poznań 1972; J. Milewski, *Kociewie w latach okupacji hitlerowskiej*, Warszawa 1977.

¹¹ W. Sasinowski, *Piaśnica*, Wejherowo 1956; Szpęgawsk. *Z martyrologii mieszkańców Kociewia*, Gdynia 1959; pierwszą próbą naukowego opracowania zagadnień Piaśnicy jest artykuł B. Bojarskiej, *Akcja zagłady w Piaśnicy pod Wejherowem*, „Przegląd Zachodni”, nr 2, 1964.

ny los Żydów gdańskich przedstawiają prace E. Echa i E. Lichtensteina¹², natomiast, pomijając ogólne wzmianki we wspomnianych wyżej pracach, nie ma żadnego opracowania na temat likwidacji ludności polskiej na terenie Gdańska we wrześniu 1939 roku. Problem ten wymaga szybkiego opracowania, ponieważ coraz mniej żyje uczestników i świadków tych wydarzeń. Ich relacje i wspomnienia, przy braku innych źródeł, pozwolą na odtworzenie przebiegu tych tragicznych wypadków.

Z historią obozu koncentracyjnego Stutthof związane są ściśle zagadnienia pomorskiego ruchu oporu. Tysiące jego członków osadzano bowiem w tym obozie. Dlatego też cenna dla poznania dziejów Stutthofu jest monografia pomorskiego ruchu oporu, a także opracowania szczegółowe K. Ciechanowskiego¹³. Literaturę przedmiotu uzupełniają wcześniejsze opracowania E. Jakubiaka, L. Lubeckiego i L. Sławomirskiego¹⁴.

Rola SS i niemieckiej policji w eksterminacji ludności okupowanych przez hitlerowców krajów Europy oraz w tworzeniu obozów koncentracyjnych i obozów zagłady znalazła odbicie w opracowaniach historyków wielu krajów. Prace historyków wydane w RFN cechuje tendencyjność w przedstawianiu tych zagadnień, pomniejszanie roli SS i policji w tworzeniu obozów koncentracyjnych, zrzucanie odpowiedzialności za eksterminację Żydów, Słowian i przedstawicieli innych narodowości na kierownictwo Trzeciej Rzeszy, pomijanie roli wielkiego przemysłu niemieckiego w eksploatacji więźniów różnych obozów jako prawie darmowej siły roboczej. Prace te natomiast stanowią cenne źródło poznania struktury organizacyjnej zarówno SS, jak i policji. Z autorów tych prac należy wymienić W. Görlicza, K. Hirscha, G. Reitlingera, G. Enna¹⁵. Wiele nie

¹² M. Podgóreczny, *Albert Forster gauleiter i oskarżony*, Gdańsk 1977; A. Męclewski, *Pelplińska jesień*, Gdańsk 1972; S. Goszczurny, *Mord w Lesie Kociewskim*, Warszawa 1973; K. Szwentnerowa, *Zbrodnia na via mercatorum*, Gdynia 1968; S. Echa, *Die Geschichte der Juden in Danzig, Leer/Ostfriesland 1972*; E. Lichtenstein, *Die Juden Freien Stadt Danzig unter der Herrschaft des Nationalsozialismus von [...]*, Tübingen 1973.

¹³ K. Ciechanowski, *Ruch oporu na Pomorzu Gdańskim*, Warszawa 1972; tenże, *TOW „Gryf Pomorski”*, Gdańsk 1972; tenże, *Militarne aspekty pomorskiego ruchu oporu w latach II wojny światowej*, „Stutthof. Zeszyty Muzeum”, nr 1, 1976.

¹⁴ E. Jakubiak, *Zarys działalności Tajnej Organizacji Wojskowej „Gryf Pomorski”*, „Najnowsze Dzieje Polski”, Materiały i studia z okresu II wojny światowej, t. 5, 1961; L. Lubecki, *Ruch oporu na Pomorzu Gdańskim w latach 1939—1945*, „Gdańskie Zeszyty Humanistyczne”, nr 1—2, 1961; L. Sławomirski, *Niektóre aspekty ideowo-polityczne ruchu oporu na Pomorzu Gdańskim*, „Gdańskie Zeszyty Humanistyczne”, nr 8—10, 1963.

¹⁵ W. Görlicz, *Die Waffen-SS, Berlin 1960*; K. Hirsch, *SS gestern, heute, und [...]*, Frankfurt a.M. (ain) 1957; G. Reitlinger, *Die SS. Tragödie einer deutschen Epoche*, Wien 1956; tenże *Die Endlösung, Hitlers Versuch der Ausrottung der Juden Europas 1939—1945*, Berlin 1961; G. Enno, *Die wirtschaftlichen Unternehmungen der SS*, Stuttgart 1963.

znanych szczegółów dotyczących wydarzeń na Pomorzu Gdańskim jesienią 1939 roku podał w swojej pracy poświęconej polityce Niemiec hitlerowskich w stosunku do Polski w latach 1939—1945 zachodnioniemiecki historyk M. Broszat¹⁶. Szczegóły te odnoszą się przede wszystkim do przebiegu akcji eksterminacji ludności polskiej na Pomorzu, w mniejszym stopniu do samego Stutthofu. Obozowi w Stutthofie autor poświęcił kilka tylko zdań.

Autorzy prac wydanych w NRD zwracają główną uwagę na podstawy ekonomiczne i ideologiczne eksterminacji ludności podbitych krajów Europy¹⁷. Z literatury angielskiej wymienić należy udostępnione polskiemu czytelnikowi prace B. Russela, A. Bullocka i E. Crankshawa¹⁸.

Także historiografia polska posiada bogatą literaturę dotyczącą zbrodniczej działalności SS i niemieckiej policji w latach wojny. Dużą zaletą tych prac jest powiązanie wymienionych zagadnień z przebiegiem akcji eksterminacji oraz całokształtem polityki okupanta na ziemiach polskich.

Z wielu prac na szczególną uwagę zasługuje historia SS K. Grünberga¹⁹. Autor obiektywnie przedstawił genezę tej organizacji, schemat organizacyjny od jej powstania do upadku Trzeciej Rzeszy, opanowanie i podporządkowanie SS całej policji niemieckiej. W pracy tej znajdujemy także omówienie przygotowań oraz przebiegu akcji eksterminacji na ziemiach polskich na tle podobnych akcji w innych krajach okupowanej Europy. Wiele miejsca autor poświęcił roli SS w tworzeniu obozów koncentracyjnych i zarządzaniu nimi. Uzupełnieniem tej pracy jest publikacja R. Majewskiego dotycząca wyłącznie dziejów Waffen-SS²⁰.

Jednemu z fragmentów działalności SS poświęcił niedawno wydaną pracę M. Cygański²¹. Przedstawił on rolę SS w kształtowaniu polityki zagranicznej Trzeciej Rzeszy. Najbardziej interesujące dla polskiego czytelnika są rozdziały poświęcone tej polityce w stosunku do Polski.

Problematykę tzw. generalnego planu „Wschód” przedstawił Cz. Madajczyk, koncentrując uwagę na zamierzeniach hitlerowców w stosunku do Generalnej Guberni²². Organizacja niemieckiej policji na tzw. ziemiach wcielonych znana jest z prac K. M. Pospieszalskiego, F. Ryszki,

¹⁶ M. Broszat, *Nationalsozialistische Polenpolitik 1939—1945*, Stuttgart 1961.

¹⁷ H. Kühnrich, *Der KZ-Staat. Rolle und Entwicklung der faschistischen Konzentrationslager 1939 bis 1945*, Berlin 1960; *Kennzeichen*, Berlin 1966; K. Seiber, *Robotnicy przymusowi w faszystowskiej gospodarce wojennej*, Warszawa 1972.

¹⁸ B. Russel, *Pod biczem swastyki*, Warszawa 1959; A. Bullock, *Hitler. Studium tyranii*, cz. I—III, Warszawa 1970; E. Crankshaw, *Gestapo narzędzie tyranii*, Warszawa 1960.

¹⁹ K. Grünberg, *SS — czarna gwardia Hitlera*, Warszawa 1975.

²⁰ R. Majewski, *Waffen-SS. Mity i rzeczywistość*, Wrocław 1977.

²¹ M. Cygański, *SS w polityce zagranicznej III Rzeszy w latach 1934—1945*, Warszawa 1975.

²² Cz. Madajczyk, *Generalna Gubernia w planach hitlerowskich*, Warszawa 1961.

Z. Janowicza, S. Nawrockiego oraz J. Sehena²³. Prace K. M. Pospieszalskiego, Z. Janowicza, S. Nawrockiego były bardzo pomocne przy odtwarzaniu struktury władz zwierzchnich obozu Stutthof w latach 1939—1941.

Problematyka eksterminacji ludności żydowskiej w czasie II wojny światowej została opracowana przez A. Eisenbacha²⁴. Ta fundamentalna praca, głęboko udokumentowana, wyjaśniła zarówno genezę eksterminacji Żydów, jak i mechanizm zbrodni.

Badania prowadzone od pierwszych lat po wojnie nad historią obozów koncentracyjnych znalazły odbicie w licznych opracowaniach i artykułach. Oprócz monografii i opracowań szczegółowych przygotowanych przez historyków mamy też liczne prace napisane przez byłych więźniów obozów koncentracyjnych.

Z prac ogólnych, stanowiących syntezę wybranych zagadnień z dziejów obozów koncentracyjnych w Trzeciej Rzeszy, na szczególną uwagę badaczy tej problematyki zasługują opracowania E. Kogona, M. Broszata, Y. Ternona i S. Helmana, H. Kühnricha, wspomnianego już G. Enna, z polskich autorów: A. J. Kamińskiego, A. Klafkowskiego, Z. Łukaszewicza, A. Pawełczyńskiej, T. Musioła²⁵. We wszystkich tych opracowaniach, zarówno polskich jak i zagranicznych, problematyka obozu koncentracyjnego Stutthof została pominięta. Informacje dotyczące Stutthofu ograniczają się do wymienienia Stutthofu wśród innych obozów koncentracyjnych lub do podania kilku ogólnych faktów. Pomimo to przydatność tych prac przy opracowaniu niniejszego tematu była znaczna. Pomogły one wyjaśnić wiele problemów tak z dziejów obozu, jak i struktury wewnętrznej Stutthofu.

²³ K. Pospieszalski, *Kompetencje wyższego dowódcy SS i policji w zakresie policyjnym*, „Przegląd Zachodni”, nr 2, 1970; F. Ryszka, *Państwo stanu wyjątkowego*, Wrocław 1964; Z. Janowicz, *Ustrój policji na ziemiach polskich wcielonych do Rzeszy niemieckiej 1939—1945*, „Przegląd Zachodni”, nr 11—12, 1950; S. Nawrocki, *Policja hitlerowska w tzw. „Kraju Warty” w latach 1939—1945*, Poznań 1970; J. Sehn, *Organizacja policji niemieckiej w Rzeszy i w Generalnej Guberni*, „Biuletyn GKBZHWP”, t. 3, 1947.

²⁴ A. Eisenbach, *Hitlerowska polityka zagłady Żydów*, Warszawa 1961.

²⁵ E. Kogon, *Der SS Staat. Das System der Deutschen Konzentrationslager*, wyd. 2, Frankfurt am Main 1961; M. Broszat, *Nationalsozialistische Konzentrationslager 1939—1945*, [w:] H. Buchheim, M. Broszat, H. A. Jacobsen, H. Krausnick, *Anatomie des SS-Staates*, Bd. I—II, Olten-Freiburg 1965; Y. Ternon, S. Helman, *Historia medycyny SS, czyli mit rasizmu biologicznego*, Warszawa 1973; H. Kühnrich, *op. cit.*; G. Enno, *op. cit.*; A. J. Kamiński, *Hitlerowskie obozy koncentracyjne i ośrodki masowej zagłady w polityce imperiaizmu niemieckiego*, Poznań 1964; A. Klafkowski, *Obozy koncentracyjne hitlerowskie jako zagadnienie prawa międzynarodowego*, Warszawa 1968; Z. Łukaszewicz, *Hitlerowskie obozy koncentracyjne*, Warszawa 1955; A. Pawełczyńska, *Wartość a przemoc. Zarys socjologicznej problematyki Oświęcimia*, Warszawa 1973; T. Musioł, *Ruch oporu w obozach koncentracyjnych na ziemiach zachodnich i północnych*, [w:] *Podziemny front nad Odrą*, Warszawa 1970.

Podobne znaczenie miały monografie poszczególnych obozów koncentracyjnych, z których należy wymienić prace: T. Musioła, T. Cieślaka, J. Sehna, W. Kiedrzyńskiej, M. Mołdawy, B. Suchowiaka²⁶, oraz artykuły problemowe dotyczące przede wszystkim organizacji tych obozów A. Polarczykowej, Z. Leszczyńskiej, J. Marszałka, Z. Murawskiej²⁷.

Najlepiej znane są, dzięki licznym opracowaniom, dzieje obozów koncentracyjnych w Oświęcimiu i na Majdanku, najmniej natomiast dzieje Rogoźnicy (Gross-Rosen) i Stutthofu. Ocena ta dotyczy hitlerowskich obozów koncentracyjnych, które znajdowały się na terenie Polski.

Pierwszym, bardzo ogólnym opracowaniem dziejów obozu w Stutthofie był artykuł Z. Łukaszkiewicza²⁸ z 1947 roku oparty na materiałach zebranych przez sędziego A. Zachariasiewicza oraz stenogramie procesu zbrodniarzy ze Stutthofu z 1946 roku. Autor dał w nim ogólny rys historii obozu, warunków życia więźniów, metod eksterminacji. Oprócz liczby więźniów ustalił także liczbę ofiar. Przyjęta przez autora na podstawie niepełnych wówczas źródeł liczba 65 000 zamordowanych znalazła potwierdzenie w nowszych badaniach.

Kolejna praca poświęcona obozowi w Stutthofie ukazała się dopiero w 1966 roku²⁹ wydana przez byłego więźnia Stutthofu K. Dunin-Wąsowicza, była pierwszą próbą naukowego opracowania historii tego obozu. Autor wykorzystał w niej obszerne fragmenty swoich wspomnień wydanych w 1946 roku, wspomnienia opublikowane lub udostępnione przez byłych więźniów oraz znane wówczas nieliczne dokumenty byłego KL Stutthof. Wznowiona w 1970 roku³⁰, została poszerzona o dalsze dokumenty i relacje. Struktura tej pracy jest niejednolita, większa część poświęcona jest dziejom Stutthofu od maja 1944 roku, tzn. od momentu przybycia autora do obozu. Autor wiele faktów podaje z autopsji, co pozwala traktować książkę jako źródło do poznania dziejów Stutthofu. Najbardziej kontrowersyjna jest pierwsza część pracy, dotycząca dziejów

²⁶ T. Musioł, *Dachau 1933—1945*, wyd. 2. Katowice 1971; T. Cieślak, *Ora-nienburg-Sachsenhausen, hitlerowskie obozy koncentracyjne 1934—1945*, Warszawa 1972; J. Sehn, *Obóz koncentracyjny Oświęcim—Brzezinka*, Warszawa 1971; W. Kiedrzyńska, *Ravensbrück — kobiecy obóz koncentracyjny*, Warszawa 1961; M. Mołdawa, *Gross-Rosen. Obóz koncentracyjny na Śląsku*, Warszawa 1967; B. Suchowiak, *Neuengamme, z dziejów obozu*, Warszawa 1973.

²⁷ A. Polarczykowa, *Władze obozu hitlerowskiego w Oświęcimiu*, „Archeion”, t. 40, 1964; Z. Leszczyńska, *Struktura osobowa władz obozu koncentracyjnego na Majdanku*, „Zeszyty Majdanka”, t. 2, 1967; J. Marszałek, *Geneza i początki budowy obozu koncentracyjnego na Majdanku*, „Zeszyty Majdanka”, t. 1, 1965; Z. Murawska, *System strzeżenia i sposoby izolacji więźniów w obozie koncentracyjnym na Majdanku*, „Zeszyty Majdanka”, t. 1, 1965.

²⁸ Z. Łukaszkiewicz, *Obóz koncentracyjny Stutthof*, „Biuletyn GKBZHWP”, t. 3, 1947.

²⁹ K. Dunin-Wąsowicz, *Obóz koncentracyjny Stutthof*, Gdynia 1966.

³⁰ K. Dunin-Wąsowicz, *Obóz koncentracyjny Stutthof*, wyd. 2, Gdańsk 1970.

Stutthofu od 1939 roku do stycznia 1942 roku, oparta głównie na wspomnieniach i relacjach często nie zweryfikowanych przez autora. Podobne uwagi odnoszą się do danych liczbowych dotyczących więźniów w obozie oraz do wysokości strat. Pomimo wielu zastrzeżeń ze strony badaczy dziejów Stutthofu do zagadnień szczegółowych zawartych w książce K. Dunin-Wąsowicza podkreślić należy, że zarówno jej pierwsze, jak drugie wydanie jest i nadal będzie podstawą do dalszych badań nad historią tego obozu zagłady.

Rozpoczęte w roku 1968 przez Muzeum Stutthof badania nad historią obozu znalazły swoje odbicie w licznych artykułach. Autorami ich, oprócz pracowników Muzeum, były osoby współpracujące z Muzeum. Artykuły publikowano w wydawnictwach własnych Muzeum oraz innych. Poza wspomnianymi pracami ukazało się kilka pozycji książkowych poświęconych w całości lub w części obozowi w Stutthofie. Prace te dotyczą wybranych zagadnień z historii Stutthofu, często są pierwszą próbą naukowego przedstawienia fragmentu dziejów tego obozu, wiele z nich ma charakter popularny. Należy tu wymienić publikacje takich autorów, jak M. Gliński³¹, M. Kłusak³², J. Grabowska³³, R. Domańska³⁴, T. Matusiak³⁵. Sylwetki dwóch więźniów z personelu medycznego przedstawił B. Sieniecki³⁶.

Problematyka pobytu i martyrologii księży w Stutthofie znana jest z prac M. Kłusaka i I. Aftanas³⁷, obszerne opracowanie K. Dunin-Wąsowicza³⁸ omawia wyczerpująco zagadnienie żydowskich więźniów Stutthofu. Artykuły S. Kamińskiego i M. Glińskiego poświęcone są organizacji obozu w Stutthofie³⁹, natomiast Cz. Bartłomiejczyka⁴⁰ — zbrodniom po-

³¹ M. Gliński, *Organizacja i obsada personalna szpitala w obozie koncentracyjnym Stutthof*, „Stutthof. Zeszyty Muzeum”, nr 1, 1976.

³² M. Kłusak, *Zachorowalność więźniów, jej przyczyny i leczenie w obozie koncentracyjnym Stutthof w latach 1939—1945*, „Stutthof. Zeszyty Muzeum”, nr 1, Wrocław 1976.

³³ J. Grabowska, *Dzieci i więźniowie małoletni w obozie koncentracyjnym Stutthof*, [w:] *Dziecko w obozach hitlerowskich*, Lublin 1974.

³⁴ R. Domańska, *Dwa transporty do Stutthofu z warszawskiego „Pawiaka” w latach 1942—1944*, „Muzea Walki”, t. 6, 1973.

³⁵ T. Matusiak, *Zbrodniarze z obozu koncentracyjnego Stutthof przed sądami*, „Komunikaty Muzeum Stutthof”, nr 2, 1969.

³⁶ B. Sieniecki, *Dr Bernard Filarski, dr Aleksander Witkowski*, „Przegląd Lekarski”, t. 33, 1976, nr 1.

³⁷ M. Kłusak, *Polscy księża w Stutthofie 1939—1945*, „Życie i Myśli”, nr 5, 1968; I. Aftanas, *W Stutthofie*, „Wrocławski Tygodnik Katolicki”, nr 14 z 3 IV 1966.

³⁸ K. Dunin-Wąsowicz, *Żydowskie więźniowie KL Stutthof*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego”, nr 63, 1967.

³⁹ S. Kamiński, *O dziejach obozu koncentracyjnego w Stutthofie uwag kilka*, „Komunikaty Muzeum Stutthof”, nr 5, 1970; M. Gliński, *Organizacja oraz skład personalny władz obozu koncentracyjnego Stutthof*, „Komunikaty Muzeum Stutthof”, nr 2, 1969.

⁴⁰ Cz. Bartłomiejczyk, *Zbrodnie popełnione w obozie koncentracyjnym*

pełnionym w obozie Stutthof. Sylwetkę Teodora Mayera na podstawie jego wspomnień przedstawił T. Matusiak⁴¹.

Kilka prac poświęconych jest ewakuacji obozu Stutthof w 1945 roku; wszystkie jej fazy przedstawia K. Dunin-Wąsowicz⁴², natomiast ewakuację drogą morską — J. Sauk⁴³, ewakuację drogą lądową do Łęborka ujmuje praca zespołowa Koła Historyków przy WSP w Gdańsku, ewakuację podobozów — M. Gliński⁴⁴.

Ogólną charakterystykę obozowego ruchu oporu oraz tzw. życie kulturalne więźniów jako formę samoobrony omawia M. Gliński⁴⁵.

Z podobozów KL Stutthof najlepiej znane są dzieje Polic pod Szczecinem. Autorami prac o tym podobozie są K. Dunin-Wąsowicz, M. Jezierska, B. Waluk⁴⁶. Z innych podobozów zlokalizowane na terenie Elbląga opracowane są przez J. Gugalę, a w Słupsku — przez Z. Szultkę i T. Wolskiego⁴⁷.

Z najnowszych prac, które ukazały się po napisaniu niniejszej pracy wymienić należy artykuły zawarte w „Stutthof. Zeszyty Muzeum”, nr 2: K. Dunin-Wąsowicza — omawiający transporty z Warszawy do Stutthofu, J. Grabowskiej — dotyczący dzieci i więźniów małoletnich w Stutthofie, M. Przyłuckiej — poświęcony zagadnieniu pracy więźniów w obozie, K. Steyera — o uciezkach więźniów ze Stutthofu i artykuł M. Glińskiego o dziejach Stutthofu w okresie od 1 października 1941 do 7 stycz-

Stutthof w świetle materiału dowodowego, „Komunikaty Muzeum Stutthof”, nr 4, 1970, nr 5, 1970.

⁴¹ T. Matusiak, *Na marginesie pewnego pamiętnika*, „Komunikaty Muzeum Stutthof”, nr 5, 1970.

⁴² K. Dunin-Wąsowicz, *Ewakuacja obozu koncentracyjnego w Stutthofie*, [w:] *Za pięć dwunasta*, Warszawa 1966.

⁴³ J. Sauk, *Barki śmierci*, „Komunikaty Muzeum Stutthof”, nr 1, 1969.

⁴⁴ „*Marsz śmierci*” — ewakuacja więźniów obozu koncentracyjnego Stutthof 25 I 1945—13 III 1945, pr. zb. Koła Naukowego Historyków przy Wyższej Szkole Pedagogicznej w Gdańsku, „Komunikaty Muzeum Stutthof”, nr 3, 1970; M. Gliński, *Ewakuacja podobozów obozu koncentracyjnego Stutthof styczeń—maj 1945*, „Komunikaty Muzeum Stutthof”, nr 3, 1970.

⁴⁵ M. Gliński, *Stutthof*, „Zeszyty Majdanka”, t. 7, 1975; tenże, *Życie kulturalne w obozie koncentracyjnym Stutthof jako forma samoobrony więźniów*, [w:] *Przejawy życia kulturalnego w obozach koncentracyjnych jako forma samoobrony więźniów. Materiały na konferencję naukową*, cz. 1, Lublin 1974.

⁴⁶ K. Dunin-Wąsowicz, *Police*, Warszawa 1974; M. Jezierska, *Obozy w Policach*, „Biuletyn GKBZHWP”, t. 15, 1965; B. Waluk, *Obóz koncentracyjny w Policach-Mścicinie k/Szczecina, filia obozu koncentracyjnego Stutthof 27 VI 1944—26 IV 1945*, [w:] *Z problematyki medycyny w hitlerowskich obozach koncentracyjnych*, Gdańsk 1971.

⁴⁷ J. Gugala, *Podbozy Stutthofu i obozy pracy na terenie miasta Elbląga w latach 1939—1945*, „Rocznik Elbląski”, t. 7, 1976; Z. Szultka, *Jeszcze o podobozie KL Stutthof w Słupsku*, „Zapiski Koszalińskie”, nr 3/35, 1968; T. Wolski, *Podobóz „Aussenkommando Stolp”*, [w:] *Zbrodnie hitlerowskie na ziemi koszalińskiej w latach 1933—1945*, Koszalin 1968.

nia 1942 roku, w ramach którego opublikowane zostały najważniejsze dokumenty dotyczące tego okresu⁴⁸.

Z opracowań naukowych dotychczas nie opublikowanych oprócz kilku prac magisterskich wspomnieć trzeba przede wszystkim o pracy doktorskiej J. Matyni o podobozach KL Stutthof⁴⁹. Dotyczy ona głównie warunków życia i pracy więźniów Stutthofu w podobozach.

Podstawa źródłowa. Jednym z zadań statutowych Muzeum Stutthof jest gromadzenie wszelkich materiałów dotyczących obozu koncentracyjnego Stutthof. Muzeum to ma już w swoich zbiorach wszystkie znane w Polsce dokumenty dotyczące tego obozu. Oprócz dokumentów oryginalnych znajdują się tam mikrofilmy i fotokopie dokumentów przechowywanych w innych archiwach, przede wszystkim w Archiwum Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Warszawie oraz w Archiwum Biura Informacji i Poszukiwań Polskiego Czerwonego Krzyża w Warszawie. Muzeum gromadzi też wspomnienia i relacje byłych więźniów Stutthofu, zarówno publikowane jak i rękopisy składane w Muzeum.

Dlatego też przy charakterystyce podstawy źródłowej do niniejszej pracy kierowano się proveniencją źródeł, a nie miejscem przechowywania czy formą udostępnienia. W pierwszej kolejności omówiono dokumenty wytworzone przez kancelarię obozu Stutthof, a następnie przez władze zwierzchnie obozu. Osobno scharakteryzowano akta sądowe powstałe w czasie procesów zbrodniarzy z obozu Stutthof oraz wspomnienia i relacje byłych więźniów opublikowane i nie opublikowane.

I. Akta byłego KL Stutthof⁵⁰

1. Kancelaria komendanta obozu. Adiutantura

Z zachowanych dokumentów najcenniejszym źródłem są rozkazy komendanta obozu (Kommandanturbefehl, Sonderbefehl, Einsatzbefehl) wychodzące od początków września 1942 do stycznia 1945 roku. Regulowały one sprawy personalne załogi, co pozwoliło na dokładne odtworze-

⁴⁸ K. Dunin-Wąsowicz, *Transporty warszawskie w Stutthofie*; J. Grabowska, *Dzieci i więźniowie małoletni w obozie koncentracyjnym Stutthof*; M. Przyłucka, *Praca więźniów w obozie koncentracyjnym Stutthof*; K. Steyer, *Z problematyki ucieczek z KL Stutthof*; M. Gliński, *Stutthof obozem pracy wychowawczej od 1 X 1941 do 7 I 1942*.

⁴⁹ Praca doktorska J. Matyni została przygotowana w roku 1968 w Wyższej Szkole Pedagogicznej w Gdańsku.

⁵⁰ Część zachowanych akt byłego obozu koncentracyjnego Stutthof znajduje się w Archiwum Muzeum Stutthof (dalej AMSt.) w zespole Konzentrationslager Stutthof, pozostałe — w Archiwum Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce (dalej AGKKBZHW) w zespole Konzentrationslager Stutthof, mikrofilm tych akt znajduje się w AMSt.; Archiwum Biura Informacji i Poszukiwań Polskiego Czerwonego Krzyża w Warszawie posiada około 6000 kart tzw. karto-

nie obsady personalnej obozu, informowały o transportach więźniów odchodzących do innych obozów koncentracyjnych i podobozów, o tworzeniu nowych podobozów, zarządzały ewakuacją obozu w styczniu 1945 roku. Zachował się komplet rozkazów za rok 1944 oraz większość rozkazów z lat 1942, 1943 i 1945. Oprócz rozkazów zachowały się zarządzenia komendanta, regulaminy dla służby wartowniczej oraz nieliczna korespondencja z władzami zwierzchnimi. Dotyczy ona spraw związanych z przejęciem Stutthofu w październiku 1941 roku przez Urząd Gestapo w Gdańsku oraz przejęcia obozu w styczniu 1942 roku przez Inspektorat Obozów Koncentracyjnych. Pozostała korespondencja, zachowana szczątkowo, dotyczy spraw administracyjno-organizacyjnych. Drugi bardzo istotny zespół tworzą zachowane akta osobowe załogi obozu. Zachowało się 826 teczek osobowych o różnej objętości. Większość akt zawiera, poza kartotekami z danymi personalnymi oraz informacjami o przebiegu służby w Stutthofie i innych obozach koncentracyjnych, życiorysy i korespondencję w sprawach osobistych.

2. Wydział polityczny

Z wydziału tego zachowały sięteczki osobowe więźniów z lat 1942—1945 w liczbie blisko 18 000 sztuk oraz część list transportów nadchodzących do Stutthofu i odchodzących do innych obozów. Dokumenty te pozwalają na ustalenie liczby więźniów w poszczególnych transportach, daty transportów, przyczyny osadzenia, składu narodowościowego oraz placówek policji bezpieczeństwa kierujących więźniów do Stutthofu. Z innych akt należy wymienić korespondencję z władzami nadrzędnymi oraz placówkami policji bezpieczeństwa kierującymi transporty i pojedynczych więźniów do obozu. Z korespondencji tej należy wymienić dokumenty związane z transportami kierowanymi z Warszawy i Pruszkowa w czasie Powstania Warszawskiego.

3. Obóz

Z akt tego wydziału należy wymienić księgi ewidencyjne więźniów, głównie za lata 1941—1943, oraz pojedyncze egzemplarze z lat 1939 i 1944/1945. Pozwalają one dokładnie datować wiele transportów nadchodzących do Stutthofu, na ich podstawie można określić liczbę i kategorię więźniów w nowych transportach oraz daty odchodzących transportów. Akta te informują także o zgonach i przeniesieniach więźniów do innych obozów.

Drugi zespół akt tworzą kartoteki osobowe więźniów w liczbie około 65000 jednostek archiwalnych. W czasie porządkowania odnalezionych po wojnie akt osobowych byłych więźniów do tego zespołu zostały włą-

teki Holleritha (mikrofilm w AMSt.) oraz fotokopie kartotek osobowych więźniów przechowywanych w AMSt.; mikrofilm tych kartotek oraz ksiąg ewidencyjnych więźniów (oryginały w AMSt.) posiada także Archiwum Biura Poszukiwań Międzynarodowego Czerwonego Krzyża w Arolsen (RFN).

zione także kartoteki z innych wydziałów obozu, a dotyczące więźniów. Zachowało się kilka spisów na poszczególnych blokach z 1943 roku.

Trzeci zespół tworzą karty z tzw. kartoteki Holleritha w liczbie ponad 6000 sztuk.

Z dokumentów tego wydziału należy jeszcze wymienić zachowane z okresu 30 stycznia 1945 do 23 kwietnia 1945 roku raporty dzienne o stanie liczebnym obozu.

4. Wydział gospodarczy

Z zachowanych akt tego wydziału na szczególną uwagę zasługują listy żołdu wypłacanego załodze obozu od stycznia do lutego 1940 roku. korespondencja z podobozami w sprawie wyposażenia i zaopatrzenia tak więźniów, jak i załogi, listy załogi obozu pobierającej wyposażenie, miesięczne sprawozdania wydziału, wykazy firm i osób wynajmujących więźniów do pracy w 1943 roku, listy przewozowe rzeczy nadchodzących do Stutthofu, korespondencja w sprawie fermy królików. Osobny, nieliczny zbiór tworzą dokumenty związane z przekazaniem obozu w Stutthofie jesienią 1941 roku Urzędowi Gestapo w Gdańsku.

5. Lekarz obozu

Z nielicznych akt szpitala obozowego wymienić należy wykazy więźniów zwalnianych z rewiru. Zawierają one ponad 18 000 nazwisk z okresu od marca 1940 do stycznia 1945 roku. Inny ciekawy dokument to wykaz więźniów Stutthofu szczepionych 2 grudnia 1944 roku przeciwko tyfusowi, zawierający 345 nazwisk.

6. Szkolenie (załogi SS)

Zespół zawiera nieliczne dokumenty związane z akcją kulturalno-oświatową prowadzoną wśród załogi SS obozu.

7. Załoga wartownicza

Z akt dotyczących tego wydziału zachowało się kilka tylko wykazów esesmanów z podziałem na kompanie wartownicze oraz pełna korespondencja w sprawie psów służbowych z lat 1942—1945.

8. Zakłady gospodarcze SS na terenie obozu

Zachowała się i została wykorzystana, nieliczna wprawdzie, dokumentacja dotycząca Niemieckich Zakładów Zbrojeniowych (DAW) w Stutthofie. Oprócz kilku sprawozdań rocznych i miesięcznych jest to głównie korespondencja z centralą DAW w Berlinie. Z akt SS-Bauleitung zachowały się tylko dwa plany obozu z 1943 roku, natomiast korespondencja zawiera tylko kilka dokumentów dotyczących cegielni w Stutthofie i w Nabrzeżu w byłym powiecie elbląskim (Hopehill) oraz folwaraku Werdershof.

II. Dokumentacja byłych więźniów z lat 1939—1945

Z zespołu tego należy wymienić listy pisane przez więźniów do rodzin, listy otrzymywane od rodzin, grypsy, wiersze i piosenki napisane w obo-

zie przez więźniów oraz notatki robione w samym Stutthofie, w podobozach oraz w czasie ewakuacji⁵¹.

III. Akta władz nadrzędnych obozu Stutthof

1. Gauleitung Gdańsk, wyższy dowódca SS i policji w Gdańsku, Inspektorat Sipo w Gdańsku

W Polsce znane są nieliczne dokumenty pochodzące z kancelarii tych urzędów, a odnoszące się do Stutthofu. Dokumenty te dotyczą planów ewakuacji obozu w Stutthofie w ramach ogólnego planu ewakuacji Pomorza, podporządkowania komendantowi Stutthofu obozów dla osób wysiedlanych z Pomorza w Potulicach, Toruniu i Smukale. Najcenniejsza z tej grupy dokumentów jest korespondencja R. Hildebrandta i inspektora sipo w Gdańsku H. Willicha w sprawie przejścia Stutthofu przez Inspektorat Obozów Koncentracyjnych, kierowana do Himmlera, Heydricha, Pohla i Glücksa w okresie od grudnia 1939 do kwietnia 1940 roku (Hildebrandt) i od stycznia do lutego 1942 roku (Hildebrandt i Willich). Dalsze dokumenty dotyczą przekształcenia Stutthofu, Potulic, Smukały i Torunia w obozy pracy wychowawczej (korespondencja Willicha od lipca do października 1941 roku). Dokumenty te stanowią podstawę do ustalenia procesu kształtowania się struktury władz nadrzędnych i charakteru obozu. Zawierają wiele cennych informacji o dziejach tego obozu, stanie liczebnym więźniów, miejscach pracy, istniejących podobozach. Sprawozdanie Hildebrandta ze stycznia 1940 roku zawiera podstawowe dane o genezie i pierwszym okresie istnienia obozów w Nowym Porcie i Stutthofie oraz o działalności Wachsturmabteilung Eimann⁵².

2. Sztab Himmlera, Główny Urząd Administracji i Gospodarki SS (WVHA), Inspektorat Obozów Koncentracyjnych

Oprócz korespondencji w sprawach Stutthofu, omówionej w punkcie 1, akta zawierają rozkazy, korespondencję w sprawach osobistych załogi SS, korespondencję w sprawie transportów kierowanych i wysyłanych ze Stutthofu do innych obozów koncentracyjnych, korespondencję w sprawach administracyjno-gospodarczych. Zachowane dokumenty są przechowywane łącznie z innymi aktami poszczególnych wydziałów obo-

⁵¹ AMSt., zespół Dokumentacja więźniów Stutthofu.

⁵² Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Gdańsku (dalej WAP Gd.), zespół NSDAP Gauleitung Danzig VI/12, nr 1 i 2; Wojewódzkie Archiwum Państwowe Bydgoszcz (dalej WAP B), zespół Lager — Lebrechtsdorf, t. 1, 15, zespół Umwandlerzentralstelle Danzig, t. 72, 78 (dalej UWZ Danzig); AGKBZHwP, Archiwum Dokumentacji Mechanicznej, mikrofilm nr 1092, fotokopie w zbiorach X, DC, ATW IV; część tych dokumentów, głównie z procesu IV w Norymberdze, opublikował: S. Kamiński, *Nadanie obozowi koncentracyjnemu Stutthof statusu obozu państwowego (wybór dokumentów)*, „Stutthof. Zeszyty Muzeum”, nr 1, 1976.

zu Stutthof⁵³. W pracy nie wykorzystano dokumentów wspomnianych urzędów, które znajdują się za granicą, głównie w archiwum federalnym w Koblencji.

3. Policja bezpieczeństwa (gestapo, kripo)

Zachowane dokumenty policji bezpieczeństwa dotyczą wyłącznie więźniów przebywających w Stutthofie. Są one przechowywane w aktach osobowych poszczególnych więźniów. Oprócz nakazów osadzenia w Stutthofie zachowana korespondencja dotyczy dodatkowych zeznań składanych przez więźniów oraz poleceń zwolnienia z obozu⁵⁴.

IV. Akta sądowe powstałe w czasie procesów zbrodniarzy wojennych odbywających się po 1945 roku

1. Komisja śledcza 48. Armii Radzieckiej

Protokoły tej komisji, znane z odpisów przesłanych GKBZHWP, zawierają zeznania świadków złożone po wyzwoleniu obozu oraz protokoły wizji lokalnych odbytych na terenie zachowanych obiektów byłego KL Stutthof — głównie krematorium i komory gazowej⁵⁵.

2. Sędzia A. Zachariasiewicz

W połowie 1945 roku oddelegowany do Gdańska sędzia A. Zachariasiewicz rozpoczął zbieranie dowodów zbrodni popełnionych w obozie Stutthof. Przesłuchiwał wielu świadków, w tym więźniów innych narodowości przed opuszczeniem przez nich Polski. Zeznania te mają wielką wartość, ponieważ często składane były w kilka miesięcy po tych wydarzeniach. Oprócz zapisu zeznań Zachariasiewicz sporządził cenne protokoły wizji lokalnych odbytych na terenie obozu. Wiele tych materiałów zostało wykorzystanych w procesach zbrodniarzy ze Stutthofu, odbywających się w Gdańsku w latach 1946—1947⁵⁶.

3. Procesy członków załogi KL Stutthof oraz byłych więźniów funkcyjnych w Polsce

W maju 1946 roku odbył się pierwszy proces esesmanów, nadzorczyń SS i więźniów funkcyjnych, tzw. proces J. Paulusa i innych, przed Specjalnym Sądem Karnym w Gdańsku⁵⁷. Kolejne trzy procesy członków załogi obozu i kilku więźniów funkcyjnych przekazanych Polsce przez aliantów odbyły się w Gdańsku między 8 października 1947 a 29 listopada 1947 roku przed Sądem Okręgowym⁵⁸. Poza tymi procesami odbyły

⁵³ AMSt., zespół Konzentrationslager Stutthof, oraz mikrofilm zespołu Konzentrationslager Stutthof z AGKBZHWP.

⁵⁴ Tamże.

⁵⁵ AMSt., sygn. Z-V-24.

⁵⁶ AMSt., mikrofilm, sygn. 234 i 235, akta te w AGKBZHWP są przechowywane pod sygn. SO Gd., t. 31a.

⁵⁷ AGKBZHWP, sygn. SSK Gd., t. 418—422.

⁵⁸ AGKBZHWP, sygn. SO Gd., t. 37a, 75—81, 83—85.

się procesy pojedynczych esesmanów w Gdańsku i Toruniu w latach 1946, 1947, 1948, 1953⁵⁹. Z materiałów procesowych najcenniejszym źródłem do poznania historii obozu w Stutthofie są materiały z procesu T. Meyera i 26 oskarżonych przed SO w Gdańsku w październiku 1947 roku. Zawierają one protokoły przesłuchań oskarżonych i świadków przed procesem oraz obszerny i dobrze opracowany stenogram procesu. Sądzone w tym procesie osoby zajmowały kierownicze funkcje w administracji Stutthofu, co pozwoliło na ustalenie wielu istotnych faktów z dziejów obozu.

4. Procesy członków załogi KL Stutthof przed sądami w Republice Federalnej Niemiec

Z materiałów z tych procesów udostępnionych Polsce wykorzystano sentencję wyroku w sprawie byłego komendanta obozu Paula Wernera Hoppego (Bohum 1957) oraz sentencję wraz z uzasadnieniem wyroku w sprawie Ottona Haupta i Bernarda Lüdtkego (Tybinga 1964)⁶⁰. Były to jedyne materiały z tych procesów udostępnione GKBZHWP.

5. Proces Alberta Forstera

Proces odbył się przed Najwyższym Trybunałem Narodowym na sesji w latach 1947—1948. Na procesie jednym z elementów aktu oskarżenia była sprawa obozu w Stutthofie. Jednak na podstawie zeznań świadków i nielicznych dokumentów nie udowodniono Forsterowi bezpośredniego udziału w tworzeniu i zarządzaniu obozem. Zeznania świadków i samego oskarżonego koncentrowały się wokół wizyt składanych przez niego w Stutthofie oraz w więzieniu w Szkole Wiktorii we wrześniu 1939 roku. Problemy te oraz sprawa ewakuacji więźniów Stutthofu w styczniu 1945 roku nie miały większego znaczenia w poznaniu genezy i historii obozu w Stutthofie⁶¹.

6. Proces Richarda Hildebrandta i Maxa Henzena

Proces odbył się przed sądem w Bydgoszczy w 1948 roku. Ani akt oskarżenia, ani też zeznania oskarżonego i świadków w czasie procesu nie dotyczyły obozu w Stutthofie⁶². Z przedstawionych sądowi akt dowodowych, Stutthofu dotyczyło tylko sprawozdanie z działalności Wachsturmbann Eimann, dołączone do pisma Hildebrandta z 9 stycznia 1940 roku, skierowanego do Himmlera⁶³.

⁵⁹ AGKBZHWP, sygn. SO Gd., t. 65, 107, SW Gd., t. 13, SOT, t. 181—182.

⁶⁰ AGKBZHWP, nr Zb. II Ds. 76/64.

⁶¹ Przy zbieraniu materiału do niniejszej pracy korzystano z kopii stenogramu procesu, przechowywanej w Archiwum KW PZPR w Gdańsku pod sygnaturą 49/IV/4—11, stenogram przechowywany w AGKBZHWP posiada sygnaturę: 279z/ /C/I—VIII.

⁶² AGKBZHWP, sygn. BSA, t. 4—6.

⁶³ Dokumenty te opublikował S. Kamiński, *Materiały do działalności SS-Wachsturmbann „Eimann” na terenie Gdańska i Pomorza (wrzesień—grudzień 1939)*, „Zapiski Historyczne”, t. 39, 1974, z. 2.

7. Inne materiały

Z innych materiałów należy wymienić zbierane przez Główną Komisję Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce i jej placówki terenowe⁶⁴ zeznania świadków dotyczące zbrodni popełnionych w obozie Stutthof, w czasie ewakuacji obozu oraz w podobozach. Większość ich pochodzi z lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych. Zbierane wiele lat po tych wydarzeniach, nie mają dużej wartości poznawczej. Przesłuchującymi świadków były często osoby nie znające historii obozu w Stutthofie.

V. Wspomnienia i relacje byłych więźniów Stutthofu

1. Opublikowane

Byli więźniowie Stutthofu opublikowali w kraju i za granicą wiele wspomnień. Wyszły one w formie książkowej lub były publikowane w prasie codziennej i w czasopiśmie. Część z nich dotyczy w całości obozu w Stutthofie, w innych jest to fragment wspomnień.

Z wydanych w Polsce w formie książek wspomnień na szczególną uwagę zasługują wspomnienia K. Dunin-Wąsowicza⁶⁵ z pobytu w obozie Stutthof od maja 1944 do lutego 1945 roku. Autor, który był studentem historii, zwrócił uwagę na wiele wydarzeń w obozie, które uszłyby uwagi innej osoby. Mają więc te wspomnienia dużą wartość poznawczą i są często jedynym źródłem do odtworzenia wielu wydarzeń z tego okresu. Drugą, niemniej cenną, pozycję stanowią napisane w 1943 roku, a wydane w 1962 roku, wspomnienia W. Gajdusa⁶⁶. Są one podstawowym źródłem do poznania warunków panujących w Stutthofie od stycznia do kwietnia 1940 roku oraz martyrologii księży w tym czasie. Fragmenty wspomnień W. Gębika i W. Wnuka⁶⁷ z ich pobytu w Stutthofie na przełomie 1939 i 1940 roku wnoszą dalsze szczegóły do poznania historii obozu w tym okresie.

Zbeletryzowane wspomnienia B. Sruogi⁶⁸, litewskiego pisarza i profesora literatury, oddają charakter obozu, warunki życia, metody eksterminacji więźniów, charakteryzują niektórych esesmanów z załogi obozu. Uboga jest natomiast strona faktograficzna książki.

Z innych pozycji tego rodzaju wysoko należy ocenić wspomnienia

⁶⁴ AGKBZHWP, akta wydziału badawczo-dokumentacyjnego (bd), Archiwum Okręgowej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Gdańsku (dalej AOKBZHwGd.), materiały dochodzeniowe w sprawie zbrodni popełnionych w powiecie starogardzkim, w Piaśnicy i inne.

⁶⁵ K. Dunin-Wąsowicz, *Stutthof, ze wspomnień więźnia obozu koncentracyjnego*, Warszawa 1946.

⁶⁶ W. Gajdus, *Nr 29998 opowiada*, Kraków 1962.

⁶⁷ W. Gębik, *Z diabłami na ty*, Gdańsk 1972; W. Wnuk, *Byłem z wami*, Warszawa 1975.

⁶⁸ B. Sruoga, *Las bogów*, Gdynia 1965.

P. Stolarka⁶⁹, głównie część poświęconą działalności komórki PPR w Stutthofie i ewakuacji styczniowej, oraz wspomnienia M. Suszyńskiej-Bartmann i A. Jędrzychowskiej⁷⁰ dotyczące transportów powstańców warszawskich oraz transportu z Wilna z 1944 roku.

Wiele interesujących faktów jest we wspomnieniach byłego konsula włoskiego w Gdańsku, A. Coradella⁷¹. Wspomnienia te były załączone do materiałów dowodowych w procesie T. Meyera w Gdańsku w 1947 roku.

Cennym źródłem do odtworzenia wydarzeń w Gdańsku we wrześniu 1939 roku oraz dziejów więzienia w Szkole Wiktorii, obozu w Nowym Porcie i pierwszego okresu istnienia Stutthofu są wspomnienia S. Knauffa i R. Gamma⁷². Farmaceutom w Stutthofie poświęcone są wspomnienia L. Staśkiewicza i R. Uścińowicza⁷³.

Natomiast wspomnienia tak W. Ostrowskiego, jak i W. Zdrodowskiego⁷⁴ nie oddają prawdziwego obrazu Stutthofu. Dlatego też zostały pominięte w niniejszym opracowaniu.

Ze wspomnień wydanych za granicą najcenniejsze pozycje do poznania dziejów obozu Stutthof stanowią wspomnienia więzionych w Stutthofie policjantów norweskich, zebrane, opracowane i wydane przez R.O. Wallego⁷⁵, oraz wspomnienia komunistów duńskich, opublikowane przez R. Andersen i H. Larsena oraz przez M. Nielsena⁷⁶. Wspomnienia M. Nielsena zostały wydane także w języku rosyjskim w Związku Radzieckim. Z innych wspomnień wydanych w ZSRR należy wymienić wspomnienia M. Rolnikajte poświęcone Żydówkom w Stutthofie⁷⁷, więz-

⁶⁹ P. Stolarek, *Gołymi rękami i gorącym sercem*, [w:] *Takie były początki*, Warszawa 1965.

⁷⁰ M. Suszyńska-Bartmann, *Nieświęte męczennice*, Warszawa 1971; A. Jędrzychowska, *Zygzakiem i po prostu*, Warszawa 1965.

⁷¹ A. Coradello, *Wspomnienia*, opracował T. Matusiak, „*Litery*”, 1964, nr 1—10.

⁷² S. Knauff, *Wojna zaczęła się w Gdańsku*, Warszawa 1946; R. Gamm, *Swastyka nad Gdańskiem*, Warszawa 1960.

⁷³ L. Staśkiewicz, *Na krawędzi życia* [w:] *Wspomnienia farmaceutów z lat 1939—1945*, Kraków 1975; R. Uścińowicz, *Z ryskiego więzienia do obozu w Stutthofie, tamże*.

⁷⁴ W. Ostrowski, *Warszawiaczy w Stutthofie*, Gdańsk 1971; W. Zdrodowski, *Zywi niechaj mówią. Opowieść o Stutthofie*, Warszawa 1971.

⁷⁵ R. O. Walle, *Norsk politi bak piggrad*, Oslo 1946 (w niniejszej pracy korzystano z tekstu tłumaczenia książki na język polski, maszynopis w AMSt., w przypisach podawano paginację tekstu polskiego).

⁷⁶ R. Andersen, H. Larsen, *Vi blev reddet denne gang*, København 1945; M. Nielsen, *Rapport fra Stutthof*, København 1965 (w przypisach podawano paginację maszynopisu tłumaczenia książek na język polski, maszynopis w AMSt.).

⁷⁷ M. Rolnikajte, *Ja dołżna rasskazat'*, Moskwa 1965.

niom z Estonii E. Martinsona⁷⁸, oraz A. Karpiuka⁷⁹, który w roku 1943 uciekł z komanda pracującego w Nowym Dworze Gdańskim.

W Londynie opublikował wspomnienia z okresu od stycznia do kwietnia 1940 roku H. Malak⁸⁰; dotyczą one głównie księży przebywających w tym czasie w Stutthofie. W Monachium ukazały się w 1947 roku wspomnienia M. Kaufmanna⁸¹ poświęcone transportom Żydów z Łotwy do Stutthofu w połowie 1944 roku. Osobną grupę stanowią wspomnienia Litwinów, wydane głównie w Kanadzie. Dotyczą one przede wszystkim losów litewskich więźniów Stutthofu oraz życia kulturalnego tej grupy. Autorami wspomnień są A. Gervydas, Y. Statys⁸². Bardzo interesujące, ale nieprzydatne do niniejszego tematu, są wiersze powstałe w Stutthofie.

Wspomnienia opublikowane w czasopismach i prasie codziennej uzupełniają naszą wiedzę o byłym obozie koncentracyjnym Stutthof, przy czym największą wartość mają wspomnienia ogłoszone w latach 1945—1949⁸³.

2. Wspomnienia i relacje nie opublikowane

Z relacji i wspomnień nie opublikowanych wykorzystano blisko 300 pozycji o objętości ponad 4000 stron, zebranych przez Muzeum Stutthof⁸⁴. Różna jest ich wartość poznawcza, ale w całości oddają tragiczny obraz Stutthofu jako obozu koncentracyjnego. Wiele relacji i wspomnień było jedynym źródłem do odtworzenia niektórych fragmentów dziejów i organizacji tego obozu. Podobnie można ocenić wspomnienia i relacje zebrane przez Żydowski Instytut Historyczny w Warszawie i Yad Wasmem w Jerozolimie odnoszące się do więźniów żydowskich w Stutthofie⁸⁵.

Autor niniejszej pracy pragnie złożyć serdeczne podziękowanie wszystkim tym, którzy swymi uwagami i wskazówkami przyczynili się do jej powstania, przede wszystkim nieodżałowanej pamięci prof. dr. hab. Witoldowi Łukaszewiczowi, prof. dr. hab. Bogusławowi Drewniakowi, prof. dr. hab. Donaldowi Steyerowi, prof. dr. hab. Karolowi Grünbergowi i dr. Janowi Szylingowi.

⁷⁸ E. Martinson, *Poka dyszat' ja umieju*, Tallin 1968.

⁷⁹ A. Karpiuk, *Puszczanskaja adyseja*, Minsk 1964.

⁸⁰ H. Malak, *Klechy w obozie śmierci*, wyd. 2, Londyn 1961.

⁸¹ M. Kaufmann, *Die Vernichtung der Juden Lettlands*, München 1947.

⁸² A. Gervydas, *Už Spygliuotų Vielu*, Chicago 1950; Y. Statys, *A Priest in Stutthof*, New York 1971.

⁸³ Zob. K. Dunin-Wąsowicz, *Obóz...*, s. 19.

⁸⁴ Relacje i wspomnienia, AMSt., t. I—XVI.

⁸⁵ Zbiór mikrofilmów, AMSt.